

annotaties (namen, titels, gebeurtenissen en correspondenten zijn achterhaald en becommentarieerd).

Buiten de bovengenoemde redenen zijn het ook de overwegingen van algemene aard die deze nieuwe brievenuitgave buitengewoon de moeite waard maken. Een uitvoerige inleiding van 134 bladzijden neemt een groot deel van het eerste deel in beslag, en op die pagina's besteedt Rasch uitgebreid aandacht aan zaken als de definitie van wat een (muzikale) brief nu eigenlijk is, aan de plaats van Huygens' briefwisseling in de toenmalige correspondentiecultuur, en aan de uiteenlopende muzikale contacten die Huygens onderhield in binnen- en buitenland.

Verder zorgen de achterin het eerste deel opgenomen registers van de nieuwe editie voor een perfecte ontsluiting van het materiaal. De lezer kan zoeken op correspondenten (per briefschrijver worden de briefnummers opgesomd), op persoonsnamen, op plaatsnamen en op titels, maar ook op muziektermen en op muzikale onderwerpen. Het grasduinen in de zeventien bladzijden met muziektermen is een feest, met nieuwsgierigheid en fascinatie opwekkende woorden als 'archbabitos', 'choragus', 'claversingelmaecker', 'krotalen', 'leeraway' en de 'vox solitaria'. Het register van onderwerpen is onderverdeeld in negen categorieën, die elkaar vanzelfsprekend gedeeltelijk overlappen: muzikale gebeurtenissen, uitwisseling van muziek en tekst over muziek, brieven rond Huygens' *Orgelgebruyck* (zijn polemis tractaat uit 1641), en rond zijn *Pathodia sacra et profana*, brieven over de aanschaf en reparatie van muziekinstrumenten, de uitgebreide briefwisseling met beroepsmusici, en met muzikale vrienden en bekenden, brieven over de muziek zelf, en muzikale aanbevelingen.

De Neerlandistiek en muziekwetenschap mogen zich gelukkig prijzen met zo'n interessante en gedegen bronnenuitgave. Rasch maakte een voorbeeldige editie die vol met verrassingen zit. Een plezier om te lezen.

Natascha Veldborst

Annemarie Armbrust, Marguérite Corporaal e.a. (red.), *'Dat gy mij niet vergeet'. Correspondentie van vrouwen in de zeventiende en achttiende eeuw.* Amsterdam: Aksant, 2006. – 202 pp. ISBN: 90-5260-227-1. € 17,90.

In het vroegmoderne Europa waren briefwisselingen een effectieve manier om netwerken op te bouwen en te onderhouden. Dat gold vooral voor mannen van goede komaf, met een gedegen

opleiding, die hun kennis en opvattingen over politieke, wetenschappelijke, filosofische of religieuze zaken met andere mannen uitwisselden. Ook vrouwen uit de hogere kringen schreven elkaar, maar hun brieven dienden vooral om familie- en vriendschapsrelaties te onderhouden en gingen voornamelijk over huishoudelijke en persoonlijke onderwerpen. Zo is het gangbare beeld, maar de artikelen in de bundel *'Dat gy mij niet vergeet'* laten zien dat de werkelijkheid – althans voor zover we die uit bewaard gebleven brieven kunnen leren kennen – genuanceerder was. De bundel is uitgegeven ter gelegenheid van het vijftienjarig bestaan van de Stichting Vrouwengeschiedenis van de Vroegmoderne Tijd (svvt) en bevat bijdragen (alle geschreven door vrouwen) over – aldus de ondertitel – 'Correspondentie van vrouwen in de zeventiende en achttiende eeuw'.

Ons beeld van het verleden werd en wordt voor een groot deel gedomineerd door de 'grote mannen' van destijds. Verwonderlijk is dat niet, want hoe verder we teruggaan in het verleden hoe meer er verloren is gegaan. Wat bewaard is gebleven is niet een dwarsdoorsnede van alles wat er ooit was, maar een restant van wat destijds de moeite, zorg en kosten van het conserveren waard werd geacht. Het is het resultaat van een historisch selectieproces en levert als zodanig een vertekend – en in elk geval incompleet – beeld van de toenmalige werkelijkheid op. Vrouwen- en genderhistorici hebben de afgelopen decennia al heel wat lacunes opgevuld en retoucheringen aangebracht door systematisch aandacht te besteden aan het leven en werk van mannen en vrouwen uit alle lagen van de bevolking. De jubileumbundel van de svvt zet deze lijn voort, door de aandacht te vestigen op 'ongebruikelijk' bronnenmateriaal of door nieuwe vragen te stellen aan al langer bekende verzamelingen.

De bundel opent met een artikel van Netty van Megen over brieven van zeventiende-eeuwse zeemansvrouwen aan hun mannen overzee. Die brieven hebben hun oorspronkelijke bestemming nooit bereikt. Was dat wel het geval geweest, dan waren ze ongetwijfeld verloren gegaan. Het zijn namelijk 'gewone' brieven over het persoonlijk wel en, vooral, wee van het thuisfront, dat geteisterd werd door armoede, oorlog en pest. De adresaten waren matrozen, scheepstimmerlieden en bootsgezellen, mannen behorend tot de zogeheten vierde sociale laag in de samenleving. Door een achteraf bezien gelukkig toeval (confisatie door de Engelsen ten tijde van de oorlogen met de Republiek) zijn de brieven terecht gekomen in The National Archives (Londen). Het is een unieke verzameling, die in de

woorden van Van Megen zelf ‘doorkijkjes in het leven’ van gewone zeventiende-eeuwse vrouwen biedt (p. 29). Met die bescheiden karakterisering doet ze de uitkomsten van haar onderzoek niet geheel recht. Ze heeft weliswaar slechts een klein deel van de in beslag genomen post onderzocht, maar dat heeft wel geleid tot belangwekkende sociaal-economische en historisch-taalkundige inzichten. Gezien de schaarsheid aan bronnen over deze grote groep mensen aan de onderkant van de maatschappij (alleen zwervers, bedelaars en invaliden waren er nog slechter aan toe) is dat grote winst.

De zeemansvrouwen schreven hun brieven om contact te onderhouden met hun verre verwanten; kwamen de mannen weer thuis dan verviel ook de noodzaak tot schrijven. Voor vrouwen met culturele, religieuze of intellectuele capaciteiten bood het schrijven van brieven een mogelijkheid om contact te onderhouden met gelijkgestemde mannen en zich zo aan het traditionele rollenpatroon te onttrekken. Dat blijkt uit de artikelen van Agnes Sneller (over de brieven van Hooft en Tesselschade Roemers), Edda Holm (over Marie de Gournay) en Mirjam de Baar (over Antoinette Bourignon). Binnen de context van hun tijd was dat uitzonderlijk. Volgens vroegmoderne opvattingen, geïnspireerd door Aristoteles en Montaigne, was een gelijkwaardige vriendschap namelijk alleen mogelijk tussen mannen. De verwarring van Justus Lipsius tegenover Marie de Gournay spreekt in dit verband boekdelen:

Hoe moet ik u plaatsen, Mademoiselle, wanneer u mij op deze wijze schrijft? Ik heb moeite te geloven wat ik van uw hand lees. Is het mogelijk dat zoveel diepgang en zo'n gefundeerd oordeel, om maar te zwijgen van zoveel geest en wetenschap, vertoond worden in een sekse zo verschillend van het onze [...]? (p. 132)

Het beeld dat uit de correspondenties van Tesselschade Roemers (1594-1649), Marie de Gournay (1565-1645) en Antoinette Bourignon (1616-1680) oprijst is dat van steeds verder reikende ambities. De brieven van Tesselschade Roemers en Hooft zijn vooral persoonlijk van aard en geven – aldus Sneller – blijk van ‘een verrassende vriendschap in gelijkheid en zielsverwantschap’ (128), tegen de denkbeelden en conventies van hun tijd in. Voor Marie de Gournay waren brieven een middel om het publieke terrein te betreden. Zij was een ongetrouwde vrouw uit een bescheiden milieu, die van de pen wilde leven. Haar brieven met mannen als de al genoemde Lipsius, Nicolaas Heinsius en kardinaal Richelieu dienden niet alleen om een interessan-

te gedachtewisseling mogelijk te maken, maar ook om een internationaal distributienetwerk op te zetten. Via dat netwerk liet zij haar geschriften drukken en verspreiden, omdat publiceren zonder mannelijke bemiddeling voor vrouwen vrijwel onmogelijk was. Antoinette Bourignon ten slotte gebruikte het epistolaire genre op ingenieuze wijze om daadwerkelijk invloed uit te oefenen. Zij was afkomstig uit de gegoede burgerij en verkoos een aan God gewijd bestaan boven een door haar ouders gearrangeerd huwelijk. In talloze brieven aan een groot aantal correspondenten legde zij getuigenis af van haar religieuze ontwikkeling. Om haar geloof onder een breder publiek te kunnen verspreiden publiceerde ze de oorspronkelijk aan particulieren gerichte brieven in geanonimiseerde vorm. Sommige lezers voelden zich persoonlijk door haar ‘brieven’ aangesproken en schreven Bourignon een brief terug. Dat leidde tot nieuwe briefwisselingen, die ook weer in druk verschenen en zo ontstond, in de woorden van De Baar ‘een zichzelf genererende stroom van briefpublicaties’ (188), waarmee Bourignon de grenzen die de tijd haar sekse oplegde kon overschrijden.

Brieven vormen sinds jaar en dag een rijke bron van informatie voor historici uit verschillende disciplines. Dat kan zijn op het niveau van bij voorbeeld biografische gegevens, maar ook vanuit een helicoptervisie. In het laatste geval is het hen vooral te doen om bepaalde patronen binnen het materiaal te signaleren en dat kan interessante resultaten opleveren. Het beschikbaar komen van steeds meer digitaal gepubliceerde brieven corpora en de ontwikkeling van zoekfaciliteiten en analytische instrumenten zal deze benadering naar verwachting sterk stimuleren. De bundel ‘*Dat gy mij niet vergeet*’ draagt sporen van deze benaderingswijze. Sneller bij voorbeeld gaat bepaalde metadata (adressering, aanhef en ondertekening) in de correspondentie van Hooft na, omdat die vaak al aangeven hoe de relatie tussen adressant en adressaat is en licht werpen op de functie van de brieven, die daardoor in bepaalde categorieën ondergebracht kunnen worden. Vanzelfsprekend is deze methodiek vruchtbaarder naarmate de vraagstellingen ‘groter’ zijn. Suzan van Dijk verricht grootschalig onderzoek naar het lezers- en lezeressenpubliek van 18de- en 19de-eeuwse schrijfsters, waarbij onder andere wordt gekeken naar de mogelijke invloed van gender op leesgedrag. In haar artikel concentreert zij zich op de reacties van lezeressen op het werk van Belle van Zuylen, zoals die in brieven zijn overgeleverd. Nieuw is dat Van Dijk de correspondenties van Van Zuylen met A, B, C enzovoort niet, zoals tot dusverre ge-

bruikelijk, als in zichzelf besloten corpora beschouwt, maar als onderdeel van de complete verzameling. Het is haar immers niet om de mening van individuele lezeressen te doen, maar om patronen in vrouwelijk leesgedrag. Door het bronnenmateriaal vanuit verschillende vraagstellingen systematisch te analyseren komt zij tot algemene conclusies betreffende de correspondentes, hun brieven en de verschillende typen reacties daarin. Die zijn te karakteriseren als 'enigszins teleurstellend' (p. 12), omdat er zelden of nooit sprake geweest blijkt te zijn van een gelijkwaardige gedachtewisseling tussen Belle van Zuylen en haar veelal jongere en onzekere correspondentes. Vervolgonderzoek zal moeten uitwijzen in hoeverre deze uitkomst al dan niet typerend is voor vrouwelijk leesgedrag.

Ten slotte: verzamelbundels lijden nogal eens aan het euvel dat ze weinig samenhang vertonen. Deze bundel maakt ondanks de veelheid aan onderwerpen overtuigend duidelijk dat brieven niet alleen voor veel vroegmoderne vrouwen het expressiemiddel bij uitstek waren, maar ook voor historici het medium zijn om toegang tot het verleden te krijgen. Ook correspondenties die al vele malen bron van onderzoek zijn geweest, staan open voor nieuwe vragen en onderzoeksmethodes en leveren zo steeds weer nieuwe inzichten op.

Anemarie Kets

M. van Hattum (ed.), *Mr. W. Bilderdijk's briefwisseling, 1798-1806.* 't Goy-Houten: Hes & De Graaf, 2007. - 997 pp. ISBN 978 90 619 4047 0. € 125,-.

Al betrekkelijk kort na het overlijden van Willem Bilderdijk verschenen diverse uitgaven van zijn brieven. Belangrijk waren vooral de vijf delen *Brieven* die W. Messerschert in 1836-1837 uitbracht en de tweedelige *Briefwisseling* met vader en zoon Tydeman, verschenen in 1866-1867. Beide edities gaven een goede eerste indruk van Bilderdijks epistolaire kwaliteiten. Latere publicaties van brieven en brieffragmenten dienden vaak meer ter ondersteuning van bepaalde stellingen van de editoren, met name natuurlijk de stelling dat Bilderdijk een hypocriete, amorele figuur was die vrouw en kinderen verwaarloosde. Een wetenschappelijke brievenuitgave liet intussen lang op zich wachten. In 1955 verscheen het door J. Bosch verzorgde eerste deel van *Mr. W. Bilderdijk's briefwisseling* over de periode 1772-1794. Uit die titel blijkt al dat nu ook de brieven aan Bilderdijk werden uitgegeven. De

editie was in de praktijk slechts beperkt bruikbaar. Het was namelijk een 'aanvullende uitgave'; de reeds elders gepubliceerde brieven moest de lezer zelf maar nazoeken. Een grote stap voorwaarts was daarom de aanpak van het auteurscollectief dat in 1988 het tweede deel publiceerde. De jaren 1795-1797 kwamen hierin volledig tot hun recht. M. van Hattum, die al behoorde tot genoemd auteurscollectief, heeft nu deel drie gepubliceerd.

In vergelijking met de lange voorgeschiedenis heeft de editie met dit derde deel bewonderenswaardig veel vaart gemaakt. De bijna duizend bladzijden tellende uitgave beslaat de gehele periode van Bilderdijks ballingschap te Brunswijk en elders na 1797. Zijn laatste brief, nummer 584, heeft dan ook voor het eerst weer een Nederlands verzendadres. De dichter was in maart 1806 weer teruggekeerd in zijn vaderland, maar gelukkig voor de lezer verbeterde dit zijn humeur nauwelijks. Dat blijkt wel uit de beginregels van die laatste brief, gericht aan zijn liefhebende Catharina Wilhelmina Schweikhardt. Bilderdijk bericht hier over zijn terugreis naar het vaderland: 'My soul's only beloved! I can't tell you all the perpetual, concomitating and continuing frustrations and accidents of this ill-fated journey.' De confrontatie met het herwonnen vaderland zelf zou al niet minder frustrerend uitpakken. Helaas zal het wel weer even duren voordat we daar meer over horen in een volgend deel van de brieveneditie.

Aan Van Hattum zal het overigens niet liggen. Deze uitgave is een toonbeeld van moed, beleid en trouw op editeursgebied. Met duizenden annotaties voorziet de editie Bilderdijks wederwaardigheden van toelichtingen en commentaar. Bilderdijk heeft op een bepaald adres in Brunswijk gewoond. Van Hattum is er persoonlijk gaan kijken en meldt bijzonderheden, waarbij ook de toenmalige aankomsttijden van de postkoets niet worden vergeten. Bilderdijk gebruikt een Latijnse, Griekse, Hebreeuwse, Italiaanse, Franse, Duitse of Engelse uitdrukking. Van Hattum weet welke schrijver hier geciteerd wordt en geeft de context van het citaat. Bilderdijk noteert de inkomsten uit zijn privaattlessen in een kasboekje. Van Hattum rekent de bedragen na en geeft verhelderende toelichtingen over de sociale status van de families waar de leerlingen uit afkomstig waren. Zeer waardevol zijn, naast de gebruikelijke inleiding en verantwoording, ook de vele bijlagen met aanvullende stukken: officiële bescheiden, kwitanties, maar ook ooggetuigenverslagen van derden. Zo'n verslag is bijvoorbeeld dat van een adellijke leerlinge uit Brunswijk, die zich herinnert dat Bilderdijks prik